

Geórgiosz Gemisztosz Pléthón Istenről

BENE LÁSZLÓ

Geórgiosz Gemisztosz, vagy – élete vége felé felvett írói nevén – Pléthón elsősorban a platonizmus reneszánsz kori újjáéledésének inspirálójaként ismert.¹ 1438/9-es itáliai látogatása alkalmával írt műve a platonizmus és az arisztotelianizmus között Bizáncban, majd Itáliában évtizedeken át folyó vita kiindulópontja volt.² Az 1350-es években született, talán Konstantinápolyban. Ifjúkorában megfordult a török birodalom központjában, majd visszatért Konstantinápolyba, életének nagyobb részét azonban a Moreai Despotátusban, Misztra városában töltötte. Tagja volt a ferrarai-firenzei zsinat bizánci küldöttségének (1438/39). Nem sokkal Bizánc eleste előtt halt meg.³

Sokirányú tevékenységet folytatott, valóságos polihisztor volt: írt a hanyatló bizánci állam megmentésére irányuló politikai reformtervezeteket, történelmi, földrajzi és csillagászati munkát, keresztény teológiai műveket és különféle filozófiai értekezéseket.⁴ Pléthón nyilvános munkásságából legfeljebb a *Káldeus kinyilatkoztatások*, a késő antik pogány újplatonikusok „szent könyvének” kommentárja kelthetett némi gyanút szerzőjének ortodoxiáját illetően. Persze e művel korábban Mikhaél Pszellosz is foglalkozott, merőben filológiai kedvtelésnek állítva be ilyen irányú tanulmányait.

Pléthón magas állású, tekintélyes emberként élte le életét, halála után azonban rögtön kitért a skandalum. Ekkor ugyanis előkerült *opus magnuma*, a *Törvények könyve*

1

Ficino szerint Cosimo de' Medici az ő hatására hozta létre később Firenzében a platonikus Akadémiát, l. Ficino: *Opera omnia*, Bazel, 1576, II.1537.

2

Arisztotelész eltérései Platóntól (Peri hón Arisztotelész prosz Platóna diapheretai). Woodhouse monográfiája tartalmazza a mű angol fordítását, valamint Szkholariosz válaszána és Pléthón viszontválaszána részletes ismertetését: Christopher Montague Woodhouse: *Gemistos Plethon. The Last of Hellenes*, Oxford, Clarendon Press, 1986, 191–214, 240–266, 283–307. A vita későbbi szakaszának főszereplői Geórgiosz Trapezuntiosz és Bészarión, Pléthón tanítványa voltak. Ehhez l. Woodhouse, Uo., 365 skk.; Brian P. Copenhaver– Charles B. Schmitt: *Renaissance Philosophy*, Oxford/New York, Oxford University Press, 1992, 88–89.

3

Pléthón pályájához l. François Masai: *Pléthon et le platonisme de Mistra*, Paris, Société d'édition „Les Belles Lettres”, 1956, kül. 48-66; Woodhouse, U.o., passim; Brigitte Tambrun: *Pléthon. Le retour de Platon*, Paris, Vrin, 2006, 35–51.

4

Műveinek áttekintése: Woodhouse: Uo.; Tambrun: Uo., i. h.

(*Szüingraphé nomón*), mely egyértelműen igazolta éles szemű ellenfele, Geórgiosz Szkholariosz baljós sejtelmét: Pléthón pogány eszméket dédelgetett.⁵ A mű Démétriosz despotához és Theodórához került, akik Szkholariosznak küldték el. Szkholariosz visszaküldte Démétriosznak, és arra biztatta az uralkodót, hogy semmisítse meg – ugyanis egyik fél sem akarta vállalni a felelősséget. Végül Szkholariosz, aki ekkor II. Gennadiosz néven a konstantinápolyi pátriárka hivatalát töltötte be, valamikor 1455 és 1465 között elégette a munkát. Eljárásának igazolására megőrizte a mű tartalomjegyzékét, valamint néhány részletét. Két levelében támadja Pléthón pogányságát, és megnevezi annak vélelmezett forrásait.⁶ Érvelése szerint a politeizmus, bálványimádás Nagy Konstantin korával véget ért, Pléthón azonban hitetlenségbe (*apisztia*) esett: komolytalan újításai (*kainotomia*) az ókori görög szövegek helytelen használatának, a démonok mesterkedésének, egy Elisszaiosz nevű zsidó filozófus befolyásának, és mindenekelőtt a pogány újplatonikus, Proklosz tanainak köszönhetőek. Hasonló megbotrányozással nyilatkozik Pléthón pogányságáról Geórgiosz Trapezuntiosz, az Itáliában élő arisztotelianus filozófus. Beszámolója szerint Pléthón már a firenzei zsinat idején kijelentette, hogy néhány év leforgása alatt a kereszténység és az iszlám új vallásnak ad helyet, amely nem sokban különbözik a hellének vallásától.⁷

A *Törvények könyvéből* II. könyv 6. fejezete korábban önálló munkaként már nyilvánosságra került, így ez is fennmaradt (*A végzetről*). Szkholariosz maga is készült ennek cáfolatára, ezt a munkát azonban csak tanítványa, Matthaiosz Kamariótész végezte el két értekezésben.⁸ Született egy másik vitairat is, Theodórosz Gazész tollából, aki inkább filozófiai, mint vallási alapon támadta Pléthón determinizmusát.⁹

5

Woodhouse: Uo., 357–361; Niketas Siniossoglou: *Radical Platonism in Byzantium. Illumination and Utopia in Gemistos Plethon*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, 125–148. A *Törvények könyve* töredékeinek görög szövege, francia fordítással: Charles Alexandre – Augustin Pellisier: *Pléthon: Traité des lois*, Paris, 1858.

6

A leveleket idézi Woodhouse: *George Gemistos Plethon*, 24–25.

7

Georgius Trapezuntius: *Comparationes philosophorum Platonis et Aristotelis*, Velence, 1523, III.21. A mű 1458-ban keletkezett.

8

Matthaeus Camariotes: *Orationes duae contra Plethonem De fato*, Lipcse, 1721.

9

A kései antikvitástól, Nagy Konstantin korától kezdve a kereszténnyé lett birodalomban, majd az ennek helyén létrejövő középkori államokban a teoretikus, teológiai meggyőződések nem számítanak magánügynek. A teológia politikai dimenzióval bír, a világi hatalom mellett kiépül az egyházszerkezet, és hosszú küzdelmek során rögzítik a keresztény tanítás pontos tartalmát. A kereszténység ideológiai-vallási-teoretikus és szervezeti keretein belül játszódnak le a konfliktusok, az egyet nem értés maximuma a keresztény eretnokség. A pogányság nyomai persze ott vannak a népi vallásosságban, vagy Európa peremterületein, de az intellektuális elitben a pogányság legfeljebb vádpontként jelenik meg, nem pedig vállalt identitásként. Pléthon az első, aki kilép ebből a keretből, és kimondottan keresztényellenes vallási, filozófiai alternatívát vázol fel, melyet politikai javaslatokkal is összekapcsol. Ezoterikus filozófiája hangsúlyozottan pogány, nem egyszerűen keresztény eretnokség. Bizonyos tekintetben megelőlegezi az újkor radikális filozófiai kereszténység-kritikáit.¹⁰ Determinista világsképe miatt szokás Spinozához hasonlítani. Az isteni transzcendencia tagadása, megismerhetőségének posztulálása, az észre, közös fogalmainkra való hivatkozás a felvilágosodás-kori racionalista koncepciókkal rokonítják. Pléthon emlékezetét Nyugaton főképp a reneszánsz keresztény platonizmusa őrizte (mindenekelőtt Bészarión és Ficino), heterodoxiája hamar feledésbe merült, így nem valószínű, hogy szerepe lett volna ezen irányok genezisében. Mindamelllett Iulianosz császár óta ő az első filozófus, aki pogány koncepció kifejtésére vállalkozik.¹³ A keresztény hegemoniát megtörni igyekvő gondolkodók a későbbi századokban némely tekintetben hasonló helyzetben vannak. Ezért sem érdektelen kérdés, hogy milyen eszközökkel lát hozzá Pléthon a kereszténység alternatívájának kidolgozásához.

Theodorus Gaza: *De fato*, in: Ludwig Mohler: *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann. Funde und Forschungen*. Bd. III. *Aus Bessarions Gelehrtenkreis*, Paderborn, 1942, 39-46.

10

Siniossoglou: *Radical Platonism*, 418 skk.

13

Megjegyzendő, hogy Pléthon pogányságát illetően nincs konszenzus. Hkladky amellezt érvel, hogy a *Törvények könyve* nem keresztényellenes kiáltványként, hanem irodalmi kísérletezés eredményeként olvasandó: Vojtěch Hladký: *The Philosophy of Gemistos Plethon. Platonism in Late Byzantium, between Hellenism and Orthodoxy*, Aldershot, Ashgate, 2014.

Tanulmányomban azt vizsgálom, miként konstruálja meg Pléthón ezoterikus filozófiájának tételeit. Mennyiben függetlenítheti magát közegétől a vallási konszenzussal szakító radikális gondolkodó? Milyen alternatív ismeretforrásokat tud szembeállítani a kinyilatkoztatott igazsággal és az egyházi hagyománnyal? Mennyiben magyarázzák filozófiájának tanbeli sajátosságait antik mintái? Tekintheső-e – mint ellenfele, Szkholariosz sugallja – az antik pogány újplatonizmus feltámasztójának?

Gemisztosz mint politikus és mint keresztény teológus

Pléthón viszonya a kereszténységhez kettős. Nyilvános szereplését tekintve a kései Bizánc keresztény társadalmának prominens tagja, politikus, tudós és világi teológus, ugyanakkor a *Törvények* könyvében politeista teológiát dolgoz ki, és Szkholariosz célzásai szerint a Peloponnészoszon működő pogány „testvériség” (*phratría*) szellemi irányítója volt.¹⁴ Mielőtt rátérnénk Pléthón ezoterikus tanaira, érdemes megemlítenünk keresztény államférfiként és teológusként kifejtett tevékenységének bizonyos vonásait.

Pléthón Misztrában, a peloponnészoszi birodalom-rész központjában a császári családból kikerülő despoták közvetlen környezetébe tartozott, főbírói tisztet töltött be, politikai reformtervezeteket intézett Theodóroszhoz, Manuélhez, Démétrioszhoz.¹⁵ Politikai tevékenységét a török veszély motiválta. Reformjavaslatai arra vonatkoznak, miként lehet úgy újjászervezni a görög társadalmat, átalakítani az adózás, a katonáskodás, a hivatalviselés rendjét, hogy képes legyen az ellenállásra. E tervezetek radikálisak voltak, például a szerzetesi privilégiumok eltörlését is tartalmzták. Pléthón több ponton Platón politikai utópiáit vette mintául hozzájuk. Emellett alkalma volt létrehozni a birodalom egyik legjelentősebb szellemi központját, s tanítványai közé sorolhatta a 15.

14

Szkholariosz egy Iuvenaliosz nevű hitehagyott kivégzése kapcsán gratuláló levelet írt Raoul Oiszésznek, az intézkedést fogantató peloponnészoszi hivatalnoknak. E levelében céloz a kérdéses pogány közösségre. L. Masai: *Pléthon*, 300–312; Woodhouse: *George Gemistos Plethon*, 315–317; Siniosoglou: *Radical Platonism*, 119 skk., 134 skk.

15

Pléthón reformtervezeteihez és történeti kontextusukhoz l. Woodhouse: Uo., 79–118; Siniosoglou: Uo., 327–392.

század olyan kiemelkedő teológusait és egyházpolitikusait, mint Markosz Eugenikosz és Bésszarión.¹⁶

Az utóbbi két püspök tagja volt a ferrarai-firenzei zsinat delegációjának, melyet maga a császár, VIII. János vezetett. A tárgyalás célja a latin és a keleti egyház uniója volt, melynek fejében a bizánciak a fenyegető török veszéllyel szembeni segítséget vártak. Pléthon maga nem pap vagy szerzetes, hanem világi személy, a zsinaton a császár tanácsadójaként vett részt. Egyetlen világiként a szűk, hat fős tárgyaló delegációba is bekerült.¹⁷ A zsinaton a purgatórium, a Szentlélek származásának a módja, a pápa fősege, valamint olyan kérdések voltak napirenden, hogy kovással készített vagy kovásztalan kenyérral kell-e áldozni, vagy hogy viseljenek-e szakállt a papok. Pléthon a keményvonalas görög pozíció mellett lépett fel, és egy alkalommal fontos ponton avatkozott a tárgyalás menetébe.¹⁸ Később azonban a császár nyomására beadta a derekát, és a végső szavazáson támogatta az uniót. Markosz Eugenikosz volt az egyetlen, aki megtagadta az egyezmény aláírását, mely a görögök teljes kapitulációjával ért föl. Pléthon másik tanítványa, Bésszarión viszont röviddel a zsinat után katolizált, és bíborosi kinevezést nyert. Az uniót a görögök szinte azonnal megbánták, a határozatokat nem hajtották végre, a török ellen pedig nem kaptak segítséget.

Pléthon itáliai tartózkodása idején tartotta előadásait Platón és Arisztotelész viszonyáról, melyeket *Arisztotelész eltérései Platóntól* című művében rögzített. Az antik platonizmusban megtaláljuk azt a nézetet, miszerint Platón a teljes igazság birtokosa, így tőle eltérni *ipso facto* tévedés. Numéniosz és Attikosz a Kr. u. 2. században ezen az alapon támadta Arisztotelészt és azokat a platonikusokat, akik megkísérelték Platón és Arisztotelész filozófiájának összhangját kimutatni.¹⁹ Pléthon ezt a hagyományt eleveníti

16

Pléthon tanítványaihoz I. Woodhouse: Uo., 32 skk.

17

Pléthon szerepléséhez a zsinaton I. Woodhouse: Uo., 136–153, 171–188.

18

Pléthon cáfolta a latinok érvelését, mely szerint a *Filioque* formula már a VII. egyetemes zsinat határozataiban szerepelt, I. Woodhouse: Uo., 141 sk.

19

L. Numéniosz 24. töredékének utolsó sorait, mely *Az akadémikusok elpártolása Platóntól* című munkából maradt fenn, valamint Attikosz 2-9. töredékét (*Azok ellen, akik szerint Arisztotelész tanításából Platóné kiolvasható*). Mindkét szerző töredékei olvashatók magyarul, in: Somos Róbert (szerk.): *Középső platonizmus*, Budapest, Osiris Kiadó, 2005.

fel. Érvelése szerint „a régiek” Platónt tartották többre, míg kortársai, különösképpen Nyugaton – az arab Averroész nyomán – arra a meggyőződésre jutottak, hogy Arisztotelész fejlesztette tökéletességre a természetfilozófiát, holott nyilvánvaló tévedésekben leledzik.²⁰ Arisztotelész újításainak nincs komoly filozófiai indoka, csupán a versengés motiválja, ráadásul ott, ahol eltér Platóntól, önmagának is ellentmond. Numéniosz és Attikosz töredékeit Euszebiosz őrizte meg *Felkészítés az evangéliumra* (*Praeparatio Evangelica*) című munkájában. E platonikusok Arisztotelész-kritikáját annak alátámasztására idézi, hogy a filozófusok közül Platón közelíti meg leginkább a keresztény tanítást, Arisztotelész pedig messze elmarad tőle.²¹ A filozófusok megítélésének kritériuma nála az egyházi tanítással való összhang. Pléthón minden bizonnyal ismerte Euszebiosz művét, és alighanem saját munkájának összeállításánál is szem előtt tartotta azt.

Kérdéses azonban, hogy miként viszonyult a pogány filozófusok megítélésének említett kritériumához.²² (Jelen összefüggésben e probléma kedvéért volt érdemes kitérnünk erre a kifejezetten filozófiai műre.) Magában az *Arisztotelész eltéréseiben* nem találunk hivatkozást az egyházi hagyományra. Pléthón ehelyett egyszerűen az istenhit/ateizmus szembeállítását veszi alapul, amikor Arisztotelészt azzal vádolja, hogy „a lehető legnagyobb mértékben hajlik az ateizmusra”.²³ Szkholariosz ellenvetéseire adott válaszában viszont felmerül ez a szempont.²⁴ Szemére veti Szkholariosznak, hogy semmilyen bizonyítékot nem hoz fel azon tétele mellett, mely szerint Arisztotelész

20

Pléthón: *Arisztotelész eltérései Platóntól*, 1-2. fejezet (Woodhouse számozása szerint).

21

Euszebiosz: *Felkészítés az evangéliumra* 11.1.3. Az arisztotelészi filozófia hiteltelenítésére Euszebiosz terjedelmes anyagot állított össze (U.o., 15.1-16).

22

Karamanolis, aki kimutatta Euszebiosz és Pléthón szövege között az összefüggést, úgy véli, Pléthón elfogadja e kritériumot: George Karamanolis, “Plethon and Scholarios on Aristotle”, in Katerina Ierodiakonou (szerk.): *Byzantine Philosophy and its Ancient Sources*, Oxford, Clarendon Press, 2002, 253-282, kül. 263.

23

Pléthón: *Arisztotelész eltérései*, 32. fejezet.

24

Pléthón: *Válasz Geórgiosz Szkholariosz Arisztotelész védelmében felhozott érveire* (*Prosz tasz hüper Arisztotelousz Geórgiou tou Szkholariou antilépszeisz*), 6. fejezet (Woodhouse számozása; *Patrologia Graeca* 160, 983A-B).

közelebb áll az egyház tanaihoz, mint Platón. Pléthón ezzel szemben az egyházatyák tekintélyére, név szerint alexandriai Cirillre hivatkozik az egyházi tanítás és Platón összhangjának alátámasztására. Felhossa továbbá, hogy a platóni gondviselés tan egy másik egyházatyá szerint közelebb áll a keresztény állásponthoz, mint Arisztotelész nézete. Pléthón fogalmazása alapján annyit mondhatunk, hogy *használja* az érvet, mely szerint a pogány filozófusokat az egyházi hagyomány mércéjével kell mérnünk, de nem kötelezi el magát egyértelműen mellette. Könnyen lehet, hogy az egyházi tannal való összhang kritériuma pusztán *argumentum ad hominem* Szkholariosszal szemben.

A ferrarai-firenzei zsinatot követően Pléthón bekapcsolódott azokba a vitákba, melyek a zsinaton vitatott dogmák körül kiobbantak a görögök körében. Röviddel 1450 előtt írt egy értekezést *A latin tanítás védelme ellenében*, Jóannész Argüropulosz latin-párti munkájára reagálva.²⁵ E munkában a keleti egyház hagyományos tanítása mellett érvel a Szentlélek származásának kérdésében, kifinomult argumentumokat és tekintélyek sorát vonultatva fel. Figyelemreméltó a mű lezárása. Pléthón érvelése szerint nincs értelme elvtelen kompromisszumot kötni a latinokkal, mert a görögöket csak az mentheti meg, ha bíznak az isteni gondviselésben, amint a törökök is teszik, jóváteszik Isten előtt vétkeiket és a legjobbat választják.²⁶ Szkholariosz, aki addigra az antiunionista álláspontot tette magáévá, levélben gratulált a műhöz, és lezárta a Platón illetve Arisztotelész elsőségének kérdésében folytatott polémiájukat.²⁷

Keresztény teológusként Pléthónt bizonyos visszafogottság, sőt lanyhaság jellemzi. Nyilvános munkásságában, ha egy mód van rá, olyan általános teista tételekre szorítkozik, melyeket egy keresztény hívő és egy pogány platonikus filozófus egyaránt elfogadhat. Az egyházi hagyományra csak akkor tesz utalást, ha megszorítják, és akkor is hajlamos feltételes állításokban beszélni („*ha* tartjuk magunkat az egyház tanításához,

25

Az értekezést elemzi Woodhouse (Woodhouse, *George Gemistos Plethon*, 271–277).

²⁶ *Patrologia Graeca* 160, 979B–980C.

²⁷ Louis Petit – Xénophon Sidéridès – Martin Jugie (szerk.): *Œuvres complètes de Gennade Scholarios*, 4. kötet, Paris, 1935, 118-151. Woodhouse felhívja a figyelmet, hogy Szkholariosz a pogányság veszedelmeit is hosszan ecseteli a levélben, és üdvözli Pléthónt azok táborában, akik egyaránt felveszik a harcot a „latinok” és a „hellének” tévedéseivel; ennek hangsúlyozása azt sejteti, hogy gyanította Pléthón vonzódását a pogány valláshoz (Woodhouse: *George Gemistos Plethon*, 278–281).

akkor ...”). A keresztény teológiai vitákhoz a tekintélyre és hagyományra vonatkozó reflexiókkal, logikai koherencia-szempontok felvetésével, valamint politikai, tárgyalástechnikai javaslatokkal járul hozzá. Politikai memorandumaiban, beszédeiben kerül a kifejezetten keresztény témákat, de nem tüntetőleg pogány. A mai olvasó ártalmatlan antikizálást láthat e szövegekben. A kortárs hallgatót azonban csodálkozásra készíthette, hogy például egy temetési beszédben nem esik szó Krisztusról és a feltámadásról. A maga rezervált módján Pléthón mégis az ortodox hagyományhoz való ragaszkodást ajánlja a latinok tanaival szemben a zsinaton és utána is – szemben Szkholariossal, aki a zsinaton mérsékelt uniópárti, csak később vizsgálja felül álláspontját. Nyilvános tevékenysége alapján Pléthónt némileg szkeptikus hajlamú, de hagyománytisztelő ortodoxnak nézhetnénk.

Pléthón ezoterikus teológiája

A *Szüngraphé nomón (Törvények könyve)* ismeretelméleti-módszertani alapvetést, filozófiai érvelést és mitológiai elemeket ötvöző pogány teológiát, kozmológiát, daimonológiát, antropológiát, etikai tanokat és az élet minden aspektusát átfogó törvényeket, valamint a pogány istenekhez szóló imákat és himnuszokat tartalmaz. Mintája Platón *Törvények* című műve volt. Pléthón őt követi többek között abban is, hogy az állam életében kulcsszerepet tulajdonít a helyes vallási nézeteknek.

A szoros értelemben vett istentanra vonatkozó részekből egyetlen szöveg maradt fenn, az I. könyv 5. fejezete. Pléthón fejtegetéseiből politeista pogány teológia rajzolódik ki, melyben az istenek ontológiai hierarchiát alkotnak. A hierarchia csúcsán Zeusz áll, aki önmagánál fogva létezik, keletkezetlen, minden dolog atyja és alkotója, és minden megszorítás nélkül jó. Őt követi az istenek második rendje, mely szintén nem időben keletkezett, de okságilag függ Zeusztól. Ebbe a rendbe tartozik Poszeidón, akit Pléthón formai princípiumként azonosít, és Héra, az anyagi princípium. Ezek az istenek „ég feletti” intellektusok, melyek teljességgel mentesek az anyagtól, nincs közük a testekhez, és felette állnak az időnek. Az istenek harmadik rendjét az égi istenek alkotják. Ide tartozik Héphaisztosz, a nyugalom princípiuma, valamint Dionüszosz és Athéné, a mozgás princípiumai. Az égi istenek az ég feletti istenek szülöttei, tiszta és mindentudó

lelkek, melyekhez test is tartozik; lelkük lényegét tekintve időtlen, tevékenységei azonban alá vannak vetve az időnek. Pléthon az istenek körében „törvénytelen szülöttek” is tételez: az istenek második rendjében a titánokat, a halandó lények teremtőit, az istenek harmadik rendjében pedig a kthonikus démonokat. Szkholariosz azzal vádolja Pléthont, hogy tanait a pogány újplatonikustól Proklosztól kölcsönzi. Pléthon hierarchikus teológiája bizonyos vonásaiban csakugyan emlékeztet Prokloszra, de a részletes összevetés jelentős eltéréseket tár fel.²⁸ Hogy csak a leglényegesebbet említsük: míg Proklosznál az első princípium felette áll a létezésnek és a megismerésnek, Pléthon első princípiuma, Zeusz „valóban létező”.²⁹ Az isteni transzcendencia feladásával Pléthon szembefordul nem csupán Proklosszal, hanem az egész újplatonikus hagyománnyal.³⁰

A következőkben Pléthon teológiáját a *Törvények könyvének* egy másik fennmaradt szövegének elemzésén keresztül vizsgálom meg közelebbről. Ez a szöveg sajátos helyet foglal el Pléthon művei között. Egyfelől része Pléthon nyilvános munkásságának, hiszen e szöveget – mint fentebb szó esett róla – *A végzetről* címen önálló értekezésként publikálta,³¹ másfelől beemelte ezoterikus főművébe (II. könyv, 6. fejezet).³² A fátumelmélet kifejtése fényt vet Pléthon istenfogalmára, amennyiben érvei Isten olyan attribútumaira hivatkoznak, mint abszolút szuverenitása, természetének változhatatlansága, gondviselése és előretudása.³³ A *Törvények könyvének* mintájául szolgáló Platón-dialógusban az istentelenség elleni törvényt három állítás bizonyítása

28

Pléthon és Proklosz teológiájának viszonyát Tambrun vizsgálta meg részletesen (Tambrun: *Pléthon*, 153–167).

29

Pléthon: *Törvények könyve*, 46.

30

Az első princípium létfelettségének tétele Platónra megy vissza (Platón: *Állam* 509b).

31

A munka 1439 előtt íródhatott.

32

E szöveget részletesen elemzem angol nyelvű tanulmányomban (Bene László: „Constructing Pagan Platonism: Plethon’s Theory of Fate and the Ancient Philosophical Tradition”, in: Paul Richard Blum. – Jozef Matula: Georgios *Gemistos Plethon. The Byzantine and the Latin Renaissance*, Olomouc, Univerzita Palackého, 2014, 41–73).

33

Pléthon: *Törvények könyve*, 66, 68 és 70.

vezeti be: 1) vannak istenek; 2) törődnek az emberi dolgokkal; 3) igazságosak, nem kenyerezhetők le imákkal és áldozatokkal.³⁴ Pléthón a vitás kérdések felsorolásában említi a három tézist és tagadásukat,³⁵ fátumelméletét pedig e kérdéscsoporthoz kapcsolódva fejti ki.³⁶ Különösképpen szoros a gondviseléstannal való összefüggés.

Platón a *Törvények* X. könyvében a lelket önmozgásként írja le. Elgondolása szerint az isteni gondviselés nem tesz többet, mint hogy mindegyik lelket az őt megillető helyre rendeli a kozmoszban. E változások princípiuma azonban magukban a lelkekben van, így övék a felelősség is sorsukért.³⁷ Az *Állam* zárómítoszában Platón hasonlóképpen a racionális lelkek autonómiáját és felelősségét hangsúlyozza.³⁸ A platonikusok a hellenisztikus korban és a császárkorban szembeszálltak a sztoikusok determinista fátumelméletével. Elsősorban két sztoikus tételt vontak kétségbe: tagadták, hogy (1) minden a végzet szerint történik (vagyis hogy a fátum minden eseményt teljesen meghatároz okságilag, így nincsenek kontingens események), és hogy (2) az emberi cselekvés alá volna vetve a fátumnak. A Kr. u. 2. századtól több platonikusnál megtaláljuk a „feltételes fátum” tanát,³⁹ mely szerint az események kiindulópontjai nincsenek alávetve a végzetnek, azonban az ezekből következő eseménysor a fátum törvényei szerint következik be. A standard értelmezés szerint ez annyit jelent, hogy szabad választásaink következményei szükségszerűen bekövetkeznek. Az emberi autonómia védelme a fátum determinista értelmezésével szemben az antikvitásban

34

Platón: *Törvények* 884b-907d.

35

Pléthón: *Törvények könyve*, 24.

36

A tartalomjegyzék tanúsága szerint a II. könyv 3. fejezete az istenek létének bizonyítását tartalmazta, a 4. fejezet a gondviseléssel foglalkozott, az 5. fejezet pedig azt cáfolta, hogy az istenek a rossz okai lehetnének (ez talán értelmezhető az isteni igazságosság kérdésének átfogalmazásaként).

37

Platón: *Törvények* 903d–905c.

38

Platón: *Állam* 617e, 618b-619b.

39

Pszeudo-Plutarkhosz: *A végzetről*; Nemesziosz: *Az ember természetéről* 34, 36 –37 és 43; Alkinoosz: *Platón tanítása* 26; Calcidius: *Timaios-kommentár* 142 –190; Porphüriosz: *Az önállóságról*. A középső platonikusok érvelése szerint a kontingens események alkotják az ember önálló döntéseinek „anyagát” (Alkinoosz: Uo., 26.3, Pszeudo-Plutarkhosz: Uo., 571b-c, Nemesziosz: Uo., 34. fejezet).

mindvégig a platonikus hagyomány szerves része maradt. Pléthón azonban meglepő módon Platón és az antik platonikusok ellenében foglal állást, és determinista álláspontot fejt ki:

Vajon a jövő események mind meghatározottak és a végzet szabja meg őket, vagy pedig vannak köztük olyanok, melyek nincsenek meghatározva, hanem meghatározatlanul és minden rend nélkül mennek végbe, ahogyan a vakvéletlen hozza? Világos, hogy valamennyien meghatározottak. Mert ha az események közül bármelyik is nem meghatározott módon történne, akkor vagy ok nélkül fog történni, s az események között lesz olyan, aminek megtörténte híján van az oknak, vagy pedig az ok nem meghatározottan az adott eseményt hozza létre, és nem is szükségszerűen, s lesz olyan az okok közt, ami nem szükségképpen és nem is meghatározott módon (*anankéi ... hórismenósz*) idéz elő valamit. Ezek egyike sem lehetséges.⁴⁰

Az események teljes meghatározottságának tételét Pléthón két premisszából vezeti le: 1) mindennek oka van; 2) az okok meghatározottan és szükségszerűen hozzák létre effektusaikat. Az első elv rendkívül elterjedt a görög filozófiai hagyományban,⁴¹ így Pléthón számos forrásból kölcsönözhetette. A második elv viszont sokkal specifikusabb, és úgy vélem, eredete is megállapítható.⁴² Az újplatonikus Ammóniosz (Kr. u. 435/445–517/526) Arisztotelész *Herméneutikájához* írott kommentárjában a következőképpen érvel a jövőbeli esetleges állítások filozófiai elemzésének fontossága mellett:

Úgy fogod találni, hogy e kutatás az első filozófiára is kiterjed. Hiszen a teológus is vizsgálni fogja, hogy milyen módon kormányozza a gondviselés a világban lévő

40

Pléthón: *Törvények könyve*, 64.

41

Az oksági elv két korai megfogalmazása: Parmenidész fr. B8, 7 skk. (Diels-Kranz); Platón: *Timaios* 28a.

42

Determinista elméletének egészét illetően maga Pléthón Bészarióonnal folytatott levelezésében erősen vitatható hivatkozásokat ad Platón műveiből álláspontjának tekintélyi alátámasztására (Pléthón: *21. levél* in Moehler, *Kardinal Bessarion III*, 466 skk.).

dolgokat, s hogy vajon minden, ami történik, meghatározott módon és szükségképpen (*hóriszmenósz kai ex anankész*) történik-e, mint ahogyan az örökké létező dolgok vannak, vagy pedig vannak esetlegesen bekövetkező események is, amelyek megtörténtét olyan okokra kell visszavezetnünk, amelyek nyilvánvalóan részlegesek és mindig más és más módon vannak.⁴³

Ammóniosz ugyanazt a dilemmát állítja fel, mint Pléthón: az események egyetemes szükségszerűségét fogadjuk-e el, vagy pedig kontingens események is vannak? Az első opciót Ammóniosz a *meghatározottság és szükségszerűség* fogalmaival írja le, ahogyan Pléthón az ok és az okozat viszonyát. Másutt ez a párosítás nem fordul elő. Továbbá, Ammóniosz eszmefuttatása a determinizmusról, mely kitérőként szerepel az Arisztotelész-szöveg kommentárjában, az isteni előretudás problémáját állítja a középpontba, Pléthón pedig egyik fő érvét a determinizmus mellett az isteni előretudásra alapozza. A megfogalmazás hasonlóságából arra következtethetünk, hogy Pléthón forrása Ammóniosz *Herméneutika-kommentárja* volt. Lényeges azonban, hogy szerzőnk *nem* követi Ammóniosz tanítását, aki a kontingencia léte mellett érvel és elutasítja az egyetemes determinizmust, hanem *pusztán forrásként* használja a görög újplatonikus szövegét saját determinista, sőt necesszitariánus álláspontjának megfogalmazásához.⁴⁴

Hasonlóan jár el az isteni előretudás kérdésében is:

Továbbá, ha a jövőbeli események nem lennének már meghatározva, akkor nem bírának rájuk vonatkozólag előretudással nem csupán az emberek, hanem az istenek egyike sem. Általában véve lehetetlen ugyanis, hogy tudás vonatkozzék arra, ami teljességgel meghatározatlan; mert azt sem lehetne meghatározni vele

⁴⁴ Pléthón teóriája azért nevezhető necesszitariánusnak, mert bizonyos értelemben túlmegy a sztoikus determinizmuson: azt állítja, hogy minden esemény *szükségszerűen* következik be. A sztoikus Khrüszipposz oksági determinizmusában ezzel szemben – bár egyetlen esemény sem következhet másféleképpen, mint ahogyan bekövetkezik – némely esemény logikai értelemben nem szükségszerű, amennyiben az eseményt leíró propozíció tagadása nem foglal magában ellentmondást, és nem külső okok gátolják meg megvalósulását. A modalitások khrüszipposzi rendszeréhez lásd Susanne Bobzien: *Determinism and Freedom in Stoic Philosophy*, Oxford, Clarendon Press, 1998, 112–119.

kapcsolatban, hogy az ellentmondó pár melyik tagja igaz: sem azt nem mondhatnánk, hogy az illető dolog lesz, sem pedig azt, hogy nem lesz. Valójában azonban az istenek tudással bírnak a jövődőről, hiszen ők is határozzák meg azt [...].⁴⁵

Pléthon az isteni előretudás és a jóslás létéből következtet az események meghatározottságára. Mivel van isteni előretudás, és nem vonatkozhat tudás arra, ami meghatározatlan, a jövőbeli eseményeknek meghatározottnak kell lenniük. Egy forrásunk a sztoikus Khrüszipposznak tulajdonít egy hasonló érvet, mely a jósláson alapul: a jóslatok nem lehetnének igazak, ha nem minden a végzet szerint történne.⁴⁶ Az érv empirikus tényként kezeli a jóslás sikerét, és ebből következtet a fátum léteire. Az *isteni* előretudás szintén része volt a vitának, mint ezt az arisztotelianus aphrodisziaszi Alexandrosz tanúsítja:

[...] ha a dolgok természete megengedi ezt, akkor senki nincs, aki jobban ismerné a jövődőt az isteneknél. Ha viszont képtelen megengedni az ilyesfajta jóslást és előzetes tudást, akkor még az istenek esetében sem ésszerű azt gondolni, hogy olyasmit ismerjenek, ami lehetetlen. Hiszen a természetük szerint lehetetlenek az istenek színe előtt is megőrzik ugyanezt a természetet. ... Mert ha az eme dolgokról való előzetes tudás megszünteti a bennük rejlő esetlegességet, világos, hogy amikor ez megmarad, akkor a róluk való előzetes tudás lehetetlen.

[...] az istenek előzetes tudással rendelkeznek a jövődőről, és erre támaszkodva állítják [ti. a sztoikusok] azt, hogy ezek szükségképpen jönnek létre, mert nem tudnák ezt előre, ha a dolgok nem így történének.⁴⁷

45

Pléthon: *Törvények könyve*, 68.

46

Diogenianosz in Euszebiosz, *Praeparatio Evangelica* IV 3.1-2.

47

Alexandrosz: *Az uralkodókhöz a sorsról*, 30. fejezet, ford. Lautner Péter, in: Bugár M. István – Lautner Péter (szerk.): *Sors és szabadság. Az emberi autonómia problémája az antik filozófiában a Kr. utáni II. századig*, Budapest, Kairosz, 2006.

Alexandrosz – mint az idézett szövegek mutatják – egyetért a sztoikusokkal abban, hogy az isteni előretudás az események teljes oksági meghatározottságával áll vagy bukik: ha az események teljességgel meghatározottak, lehetséges előre tudni őket, ha nem, akkor nem létezhet előretudás. Azonban míg a sztoikusok posztulálják az isteni előretudást, és ezt érvként hozzák fel a fátum léte mellett, Alexandrosz érvelése szerint kontingens eseményekre nézve lehetetlen előretudás. A jövőbeli kontingens tényállásokat tehát isten sem ismerheti: ami lehetetlen, istennek is lehetetlen.

Ammóniosz *Herméneutika*-kommentárjában ugyanezt a dilemmát vázolja fel. Ha az istenek meghatározott tudással bírnak a jövőendő eseményekre vonatkozólag és gondviselést gyakorolnak felettük, akkor ezzel megszűnik azoknak kontingens jellege; ha viszont a jövőendő események esetlegesek, lehetetlen az isteni előretudás és gondviselés rájuk vonatkozólag.⁴⁸ Ammóniosznak azonban megvannak a fogalmi eszközei az aporia megoldására.⁴⁹ A probléma új megközelítését Iamblikhosz vetette fel a Kr. u. 4. században, legismertebb megfogalmazása pedig Boethiusnál található.⁵⁰ A központi ötlet, hogy a megismerést nem az ismeret tárgya, hanem a megismerő képessége határozza meg. Ily módon az istenek megismerése kiterjedhet az egyedi dolgok kontingens, időbeli szférájára, anélkül, hogy ez veszélyeztetné saját létmódjukat, melyet időtlenség és szükségszerűség jellemez. Proklosz tömören megfogalmazza e nézetet:

Az istenek maguk a keletkezett dolgokat keletkezés nélküli módon, a kiterjedéssel bírót kiterjedés nélküli módon, az oszthatókat oszthatatlanul, az időbelieket örökkévalóan, az esetlegeseket pedig szükségszerűen ismerik meg.⁵¹

A késő antik platonikusok ezzel a fogással kísérelték meg megőrizni a valódi kontingencia feltételezését, mely mélyen gyökerezett a platonikus és a peripatetikus

48

Ammóniosz: *Herméneutika-kommentár*, 135, 1 ff. Busse

49

Ammóniosz: Uo., 135, 14–19; 136, 11–15.

50

Boethius: *A Filozófia vigasztalása* V.4–6.

51

Proklosz: *Kommentár Platón Timaiosához*, I, 352, 5 skk. (Diehl kiadása). Vö. Uő., *A gondviselés*, 64. fejezet; Ammóniosz: *Herméneutika-kommentár*, 135, 13 skk.

hagyományban. Nagyon kevésbé valószínű, hogy Pléthonhoz ne jutott volna el ez a megoldási lehetőség – nyilvánvalóan tudatosan hagyta figyelmen kívül. Tanítványa, Bészarión mindenesetre eszébe idézi e platonikus tanítást.⁵² Pléthon – aki a meglepetés legcsekélyebb jelét sem mutatja – válaszában az elmélet érzékeny pontjára tapint rá, amikor felteszi a kérdést: ugyan miféle ismeret az, ami valami mást ismer meg, mint ami a megismerés tárgya?⁵³

Az isteni előretudás kapcsán is arra következtethetünk, hogy amennyiben helyesen határoztuk meg Pléthon forrásait, azokat szelektív és tendeciózus módon használja. Az ókori arisztotelianusok és platonikusok szövegeiből a kritizált sztoikus tanokat szűri ki és dolgozza ki saját álláspontjaként. Az isteni előretudásból vett érv különösen megvilágító Pléthon módszerének vonatkozásában. E sokat tárgyalt téma kapcsán Pléthon a vita egy korábbi fázisához nyúl vissza, és figyelmen kívül hagyja a későbbi fejleményeket – a Iamblikhosz előtti problémaállásból kiindulva ugyanis könnyebben érvet kovácsolhat a determinizmus mellett.

Ahhoz, hogy valamennyire is teljes képet kapjunk Pléthon fátumelméletéről, a teológiai aspektusokon túl röviden ki kell térnünk az emberi autonómia kérdésének tárgyalására.⁵⁴ Pléthon felveti a determinizmussal szembeni szokásos érvet: ha minden szükségszerűen történik, az ember nem lehet szabad, felelős agens, és az istenek pedig nem büntethetik igazságosan vétkeiért. Válasza meglepő. Érvelése szerint az ember csupán annyiban ura önmagának, amennyiben a gondolkodó lélekrész uralkodik irracionális vágyai felett. A gondolkodó részt azonban részint a külső dolgok határozzák meg, részint pedig Isten, akitől természetét kapja. Az ember tehát szabad, amennyiben képes az önuralomra (vagyis ha értelme uralkodik vágyai felett), és nem szabad, amennyiben alá van vetve a szükségszerűségnek, vagyis Isten uralma alatt áll. E megközelítés filozófiailag kevésbé kielégítő, hiszen az önuralommal azonosított (normatív) szabadságfogalom nem alkalmas az emberi felelősség megalapozására. Úgy tűnik, Pléthon mindenáron ragaszkodni kívánt determinista téziséhez.

52

Bészarión: *18. levél* in Moehler, *Kardinal Bessarion III*, 458, 9-13.

53

Pléthon: *19. levél*, in Mohler, Uo., 463, 3-17.

54

Pléthon: *Törvények könyve*, 70-78.

Pléthón szándékai

Pléthón eszerint a sztoikus determinista álláspontot foglalja el, sőt radikalizálja azt, amennyiben az eseményeket egyetemlegesen *szükségszerűnek* mondja. Mi készítheti erre? Miért nem az antik platonikusokat követi, akik a kontingens események létezése és az emberi autonómia mellett érveltek?

Pléthónnak e centrális kérdésben elfoglalt antiplatonikus álláspontját keresztényellenes programja magyarázhatja. Az emberi autonómia a keresztény gondolkodók alaptémája az apologéták korától kezdve.⁵⁶ Az isteni jószág, igazságosság s mindenhatóság csak akkor tartható fenn, ha a rosszért nem a Teremtő, hanem az értelmes teremtmények felelősek. A késő antik pogány platonikusok e kérdésben közös platformon állnak a keresztényekkel. Jóannész Damaszkénosz, aki összegzi a patrisztikus hagyományt, átveszi az isteni előretudás és emberi autonómia összeegyeztetésére kidolgozott iamblikhoszi stratégiát.⁵⁷ Pléthón a bizánci világ politikai, társadalmi és kulturális válságára radikális döntéssel reagál: teljes egészében szakít a kereszténységgel és filozófiai-vallási alternatívát keres, újjáalkotva a kései antikvitás pogány platonizmusát. Ebből fakadhat, hogy pontról-pontra az egyházatyák korában megszilárdult keresztény álláspont ellentettjét teszi magáévá a világ oksági szerkezte, Isten oksági szerepe és az emberi autonómia vonatkozásában. Ennek az az ára, hogy szembe kell helyezkednie Platónnal és az antik platonikusokkal, akiket egyéb kérdésekben mérvadónak tekint (vagy legalábbis alaposan át kell értelmeznie szövegeiket). Ily módon Pléthón a végzetet mindenre kiterjedő kényszerítő

56

Bugár M. István kiváló áttekintését adja e probléma történetének az ókeresztény korban (in Uő.: *Szabadság, szeretet, személy. Az ókeresztény teológia antropológiai vetülete*, Budapest, Kairosz Kiadó, 2013, 17–50), és kötetében gazdag forrásanyagot közöl (Uo., 113–202).

57

Demetracopoulos kimutatta, hogy Ióannész Damaszkénosz az isteni előretudásra vonatkozó számadását Ammóniosz és Sztephanosz *Herméneutika*-kommentárjaira alapozza (John A. Demetracopoulos: “In Search of the Pagan and Christian Sources of John of Damascus’ Theodicy: Ammonius, the Son of Hermeias, Stephanus of Athens and Jophn Chrysostom on God’s Foreknowledge and Predestination and Man’s Freewill”, in Antonio Rigo (szerk.): *Byzantine Theology and Its Philosophical Background*, Studies in Byzantine History and Civilization, 4, Turnhout, Brepols, 2012, 50–86).

hatalomként értelmezi, kijátssza az isteni előretudást a kontingencia és az emberi szabadság ellenében, és a lélek külső meghatározottságát hirdeti.

Hasonló lehet az isteni transzcendencia pléthóni tagadásának motívuma. Ez nem csupán az újplatonikusok körében, hanem a keleti kereszténységben is széles körben elfogadott tan volt. Pléthón ebben a kérdésben is csak úgy szállhat szembe a keresztény teológiával, ha egyszermind platonikus forrásaitól is eltér.

Pléthón doktrínáit nem közvetlenül az antik platonikus hagyományból meríti, hanem csupán nyersanyagként használja azt. Nem feltámasztja az antik platonizmust, hanem újfajta platonizmust hoz létre. Nincs kitüntetett episztemológiai helyzetben kortársaihoz képest, nem valamiféle filozófiai, tudományos vagy filológiai felfedezés magyarázza állásfoglalásait. Ugyanazon szöveganyaggal, ugyanazon filológiai-egzegetikai módszerekkel dolgozik, mint kortársai (például az arisztotelianus Szkholariosz vagy a keresztény platonikus Bészarión). Ezoterikus pogány teológiájának szervező elve a keresztény tézisekkel való szembefordulás.

Pléthón merész, független elme, hiszen e korban még a gondolatkísérlet szintjén sem volt könnyű kilépni a keresztény világfelfogás kereteiből. *A fátumról* írott értekezéséből az isteni gondviselés, előretudás és emberi szabadság standard keresztény értelmezésének negatívja rajzolódik ki. Ez egyszermind azt is jelenti, hogy nem sikerül magát teljes mértékben függetleníteni a támadott pozíciótól.⁵⁸

⁵⁸ A tanulmány a Bolyai Ösztöndíj és az OTKA/NKFI (K-112253) támogatásával készült.